

بررسی نقش مکان‌های سوم بر ارتقای زندگی اجتماعی شهر زنجان در بازه زمانی انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی (مطالعه موردی: محدوده سبز میدان شهر زنجان-ایران)

آتوسا مدیری* - استادیار گروه شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز
الهام داودی - کارشناس ارشد طراحی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز

تأیید نهایی: ۱۳۹۴/۱۲/۱۴

پذیرش مقاله: ۱۳۹۳/۰۲/۱۹

چکیده

زندگی اجتماعی شهروندان زنجان، همواره از عوامل گوناگونی تأثیر پذیرفته است که یکی از آن‌ها مکان‌های سوم است. این مکان‌ها همواره محلی برای جاری شدن زندگی غیررسمی در مقابل زندگی رسمی بوده‌اند و از این رو، همواره نقشی اساسی در زندگی اجتماعی عمومی شهر داشته‌اند. مکان سوم به‌عنوان یکی از نهادهای اصلی حوزه عمومی، مکانی است که اولدنیبرگ آن را به‌عنوان پناهگاه در مقابل خانه یا محل کار تعریف می‌کند که افراد می‌توانند به‌صورت منظم به آن سر بزنند و با دوستان یا غریبه‌ها ارتباط برقرار کنند. هدف این پژوهش، بررسی انواع مکان‌های سوم و تغییرات آن‌ها در گذر زمان و نیز مطالعه تأثیر آن‌ها بر زندگی اجتماعی شهروندان زنجان است. در این مطالعه، محدوده سبز میدان بررسی می‌شود. برای انجام دادن پژوهش حاضر، ابتدا تمامی مستندات مربوط (در مطالعات کتابخانه‌ای) بررسی شدند و سپس از طریق مشاهدات، پرسشنامه‌ها و مصاحبه‌های گروهی متمرکز، به شیوه تحلیل محتوا و با رویکردی توصیفی، روند تغییر فرم و کارکرد این مکان‌ها بررسی شد و نتایج بررسی، در قالب ماتریس‌های تحلیلی نمایش داده شدند. مطالعه روند تغییر مکان‌های سوم نشان می‌دهد مکان‌های سومی که در سه دوره بررسی شده ثابت باقی مانده‌اند، یا ماهیتی مذهبی دارند یا یکی از اجزای اصلی بازار محسوب می‌شوند. همچنین مهم‌ترین تأثیر این مکان‌ها، بر حوزه عمومی و خرد جمعی بوده است؛ به طوری که هر چه به عهد معاصر نزدیک می‌شویم، حوزه عمومی گسترده‌تر می‌شود، نقش مردم در فضاهای جمعی اهمیت بیشتری می‌یابد و تأثیر این فضاها در جهت‌گیری خرد جمعی و افکار عمومی افزایش پیدا می‌کند. این روند صعودی، حاصل تغییراتی است که در ساختار اجتماعی جامعه مورد مطالعه صورت پذیرفته است. عمده‌ترین این تغییرات را می‌توان در فضاهای جنسیتی، زندگی شبانه و همچنین تأثیرات جامعه روشنفکری مشاهده کرد.

واژه‌های کلیدی: ایران، زنجان، زندگی اجتماعی عمومی، سبز میدان، مکان سوم.

مقدمه

ایران همواره در طی تاریخ، محل بسیاری از تنش‌ها، ناپایداری‌ها و تغییرات بنیادین بوده است؛ به‌ویژه در سال‌های ۱۲۸۴ و ۱۳۵۷، یعنی فاصله میان انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی، ناپایداری‌های سیاسی حاصل از بحران‌هایی مانند جریان‌های جدایی‌طلبی، نهضت ملی مصدق و... و سپس جنگی هشت‌ساله با عراق، زمینه شکل‌گیری جریان‌های فکری و حرکت‌های مردمی فراوانی را فراهم آورد. سرآغاز بسیاری از این جنبش‌های مردمی، در قلب سکونتگاه‌های شهری و در مکان‌های سوم به‌عنوان مهم‌ترین مکان‌های جمع‌شدن عمومی^۱ این سکونتگاه‌ها بود.

مکان‌های سوم به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای حوزه عمومی، مکان‌های عمومی و جذابی هستند که به زندگی غیررسمی شهروندان معنا می‌دهند و روابط اجتماعی آن‌ها را در خارج از زندگی رسمی کاری و خانوادگی ترمیم می‌کنند. این مکان‌ها، جزء مهمی از عرصه‌های همگانی شهرها به‌شمار می‌روند که در سطوح مختلف، از سطح شهر تا سطح واحدهای همسایگی، ساختارهای اجتماعی را بازتعریف می‌کنند و مفهوم تعامل اجتماعی را از برخوردها و روابط سطحی و زودگذر به پیوندهای اجتماعی قوی‌تر ارتقا می‌دهند. این مکان‌ها پذیرنده انواع ارتباطات، برخوردها و فعالیت‌ها هستند و افراد را بدون در نظر گرفتن درجات و طبقات اجتماعی و تفاوت‌های قومی، نژادی و... گرد هم می‌آورند. بدین ترتیب، تأثیر زیادی بر زندگی اجتماعی دارند.

در این میان، شهر زنجان، از سویی به‌دلیل قرارداشتن در مسیر جاده تجاری ابریشم (جاده‌ای که ارتباط تجاری ایران و اروپا را میسر می‌ساخت) جزء شهرهای مهم ایران بوده است و از سوی دیگر، به‌دلیل اینکه همواره رهبران دینی تأثیر بسیاری بر افکار عمومی در این شهر داشته‌اند، همواره از تحولات و تنش‌های ملی تأثیر پذیرفته و بر آن‌ها تأثیر گذاشته است. به همین دلیل است که تحولات گوناگون کشور در مقاطع مختلف، همواره به اجتماع مردم در مکان‌های سوم، شکل‌گیری افکار عمومی^۲ در مورد مسائل مختلف ملی و تأثیر این مسائل بر جامعه محلی منجر شده است. شایان ذکر است که با وجود قرارداشتن این شهر میان دو هسته عمده مشروطه (تهران و تبریز)، فضاهای عمومی آن بسیار کمتر از این دو کلان‌شهر، از تحولات مدرنیته تأثیر پذیرفته است؛ بنابراین، در این مقاله با شناسایی این مکان‌های سوم در مقاطع مختلف صد سال گذشته در حوزه سبزه‌میدان، به بررسی تأثیر آن‌ها در زندگی اجتماعی عمومی شهروندان زنجان می‌پردازیم و تحولات تاریخی این مکان‌ها را بررسی می‌کنیم.

مبانی نظری

مطالعه مبحث تازه‌ای مانند مکان‌های سوم در ایران، با چالش‌های بسیاری روبه‌روست؛ چراکه پروفور ری اولدنبرگ^۳، به‌عنوان نخستین کسی که این موضوع را مطرح کرده، تقریباً تمامی مطالعات خود را در شهرهای آمریکایی متمرکز ساخته و در محدود مواردی، به شهرهای اروپایی اشاره‌هایی داشته است؛ بنابراین، بررسی چنین مفهومی در ایران که به‌لحاظ بستر اجتماعی-سیاسی و جریان زندگی در شهرها، تفاوت‌های چشمگیری با کشورهای غربی دارد، مستلزم درک بسترهای موجود و بازتعریف مفهوم مکان‌های سوم و ویژگی‌های آن‌ها با توجه به شرایط بومی است. بدین ترتیب، در ادامه ابتدا مفهوم مکان سوم و ویژگی‌های آن از نظر اولدنبرگ و ارتباط آن با حوزه عمومی تبیین می‌شود. سپس تأثیر این مکان‌ها بر زندگی اجتماعی توضیح داده می‌شود.

1. Public gathering places
2. Public opinion
3. Ray Oldenburg

مکان‌های سوم

مکان سوم به‌عنوان یکی از نهادهای اصلی حوزه عمومی، مکانی است که جامعه‌شناس شهری، ری اولدنبورگ، آن را به‌عنوان یک پناهگاه در مقابل خانه یا محل کار تعریف می‌کند؛ جایی که افراد می‌توانند به‌صورت منظم به آن سر بزنند و با دوستان، همسایه‌ها، همکاران و حتی غریبه‌ها ارتباط برقرار کنند (مهتا و بوسن، ۲۰۱۱: ۷۸۰). به بیان اولدنبورگ (۱۹۹۷: ۱) «مکان‌های سوم چیزی بیش از مکان‌های جمع‌شدن عمومی غیررسمی نیستند.»

اولدنبورگ^۱ مکان‌های سوم را به‌عنوان مکان‌هایی عمومی در بستری خنثی^۲ تعریف می‌کند که در آن، افراد می‌توانند گرد هم آیند و به تعامل با یکدیگر بپردازند. در مقابل مکان‌های اول (خانه) و مکان‌های دوم (محل کار)، در مکان‌های سوم شرایط به‌گونه‌ای فراهم شده است که افراد نگرانی‌های معمولشان را کنار می‌گذارند و به‌سادگی از معاشرت با افراد پیرامونشان لذت می‌برند. ویژگی‌های اصلی این مکان‌ها در جدول ۱ شرح داده شده است.

جدول ۱. ویژگی‌های عمومی مکان‌های سوم

دارای بستر خنثی	• ایجاد زمینه‌های امن و مصون برای برقراری ارتباط با افراد ناآشنا
هم‌سطح‌کننده	• ایجاد بستری به‌منظور برابرساختن همه اعضا
دارای گفت‌وگو به‌عنوان فعالیت اصلی	• ایجاد صحنه‌ای مناسب برای کنش ارتباطی (متمرکز)
دردسترس بودن	• سهولت دسترسی، هم به‌لحاظ زمانی و هم موقعیت دسترسی
دارای مشتری‌های ثابت	• زمینه‌ای مناسب درجهت ایجاد گروه‌های ثابت اجتماعی
دارای ظاهر ساده	• داشتن ساختار کالبدی ساده: از بین رفتن اختلاف غنی و فقیر
دارای جو صمیمی	• وجود زمینه‌ای برای گفت‌وگو و تبادل نظر در عین بحث‌های غیرجدی و دوستانه
خانه‌ای دور از خانه	• وجود بسترهای مناسب برای شکل‌گیری حمایت اجتماعی

ویژگی‌های مکان‌های سوم

منبع: نگارندگان

پتانسیل‌های مکان‌های سوم در راستای ارتقای زندگی اجتماعی عمومی^۳

زندگی اجتماعی عمومی، تعامل‌های اجتماعی را دربرمی‌گیرد که در قلمرو عمومی رخ می‌دهد. مفهوم زندگی اجتماعی عمومی، بسیار وسیع‌تر از فضاها یا مکان‌های عمومی در شهر است، اما بیشتر بر مجموعه‌ای از روابط اجتماعی دلالت دارد (مونتگومری، ۲۰۰۶). زندگی اجتماعی عمومی، درحقیقت مجموعه روابط روزمره در اجتماع است. ملاقات کردن، سلام و احوال‌پرسی کردن، جویاشدن حال افراد خانواده و آشنایان، و بحث درمورد وقایع محلی و مسائل روز، بخشی از رفتارها در زندگی اجتماعی عمومی به‌شمار می‌روند (مونتگومری، ۲۰۰۶: ۳۰). اگرچه زندگی اجتماعی عمومی هر روز در عرصه‌های همگانی شهرهای ما در جریان است، بروز حقیقی آن را می‌توان در مکان‌های سوم مشاهده کرد. در این میان، این پرسش مطرح می‌شود که چگونه مکان سوم این قابلیت را دارد که در مقایسه با سایر مکان‌های عمومی، بستر مناسب‌تری برای شکل‌گیری کنش اجتماعی متقابل و درنتیجه، ارتقای زندگی اجتماعی عمومی ایجاد کند. برای پاسخ به این پرسش باید پتانسیل‌های مکان سوم در راستای ارتقای ارتباطات اجتماعی و درنتیجه، زندگی اجتماعی عمومی، واکاوی و تحلیل شوند. این پتانسیل‌ها را می‌توان از طریق نظریه‌های حوزه کنش متقابل اجتماعی و زندگی هرروزه - که جامعه‌شناسان برجسته‌ای مانند گافمن و گیدنز مطرح کرده‌اند - بررسی کرد. در ادامه، بعضی از این نظریه‌ها بررسی می‌شوند و نحوه اثرگذاری مکان‌های سوم بر حیات اجتماعی عمومی، از طریق این نظریه‌ها تشریح می‌شود.

1. Oldenburg
2. Neutral ground
3. Public social life

بی‌توجهی مدنی^۱

دو نفر در پیاده‌رو یک شهر از کنار یکدیگر می‌گذرند. هردو نگاه مختصری ردوبدل می‌کنند و به سرعت چهره و سبک لباس پوشیدن دیگری را برانداز می‌کنند. هنگامی که نزدیک‌تر می‌شوند و درست از کنار یکدیگر می‌گذرند، هریک به‌سویی می‌نگرد تا نگاهش با نگاه دیگری تلاقی نکند (گافمن، ۱۹۷۱). اروینگ گافمن (۱۹۶۷-۱۹۷۱) این رفتار را بی‌توجهی مدنی می‌نامد. بی‌توجهی مدنی بیانگر این حقیقت است که افراد از اینکه برخوردی با یکدیگر داشته باشند، بیم دارند و به‌شدت مراقب‌اند که حریم دیگران را رعایت کنند تا حریم خودشان شکسته نشود، اما این موضوع در مکان‌های سوم متفاوت است. این مکان‌ها، افراد را ملزم به رعایت این قاعده نمی‌کند. در این مکان‌ها می‌توان در برخورد با دیگران احتیاط کمتری داشت یا بدون نگرانی از حریم‌هایی که در گوشه و کنار خیابان وجود دارد، با افراد کاملاً غریبه ارتباط عادی یا حتی پایدار برقرار کرد. اینجا امنیت و اعتماد وجود دارد و جایی برای نگرانی نیست؛ چراکه در مکان‌های سوم، خود این مکان‌ها زمینه رفع بدگمانی‌ها و جلب اعتماد افراد را فراهم می‌آورند؛ بنابراین، بی‌توجهی مدنی معنای خود را از دست می‌دهد، ارتباط اجتماعی ایجاد می‌شود و برخوردها بسیار فراتر از برخوردهای صرفاً چهره‌به‌چهره خواهد بود.

هوشیاری کنترل‌شده (فریادهای واکنشی گافمن)^۲

بعضی انواع بیان، گفتار به حساب نمی‌آیند، بلکه شامل فریادهای جویده و مبهم، یا به تعبیر گافمن، فریادهای واکنشی می‌شوند؛ برای مثال، به‌زبان آوردن «اوخ!» تنها یک واکنش غیرارادی به حادثه‌ای ناگوار است. این فریادهای واکنشی، به‌طور معمول متوجه دیگران است که حضور دارند و نشانه‌خواست ما برای برقراری ارتباط با کسانی است که رویدادی را به‌طور مشترک با ما تجربه می‌کنند (گیدنز، ۱۹۸۹: ۱۲۶). فضاهای عمومی در شهر، همواره صحنه بسیاری از این فریادهای واکنشی است، اما مکان‌های سوم، تفاوتی عمده با سایر مکان‌های عمومی شهر دارند و آن این است که جو دوستانه و روابط غیررسمی آن‌ها بستری را فراهم می‌کند که حاضران بتوانند با تأکید بر این فریادهای واکنشی، گفت‌وگو، بحث یا حتی رابطه‌ای را آغاز کنند؛ برای مثال، شرایطی را تصور کنید که دو نامزد ریاست‌جمهوری در حال بحث و بیان رویکردهای خود هستند و این گفت‌وگو به‌طور مستقیم از تلویزیونی در کافه پخش می‌شود. حاضران با ادای اصواتی مانند آه، اوممم... تلاش می‌کنند با دیگران ارتباط برقرار کنند و اعلام کنند موافق یا مخالف هستند و این خود زمینه بحث و گفت‌وگو درباره علت موافقت یا مخالفت است؛ برای مثال، در یک مکان سوم، مسابقه فوتبال از تلویزیون پخش می‌شود. وقتی گلی زده می‌شود، عده‌ای از سر شادی و عده‌ای از سر ناخشنودی فریاد می‌کشند؛ حتی شاید برای یکدیگر رجز بخوانند یا شرط‌بندی کنند.

کنش متقابل متمرکز و نیمه‌متمرکز^۳

کنش متقابل نامتمرکز، زمانی رخ می‌دهد که افراد در محیط معینی، از حضور یکدیگر آگاهی متقابل نشان می‌دهند. به‌طور معمول، در هر شرایطی که تعداد زیادی از مردم گرد هم می‌آیند، چنین چیزی رخ می‌دهد؛ درحالی‌که کنش متقابل متمرکز، هنگامی رخ می‌دهد که افراد به‌طور مستقیم به آنچه هریک می‌گوید یا انجام می‌دهد، توجه می‌کنند (گافمن، ۱۹۸۱). در این میان، اهمیت مکان‌های سوم در این است که در آن‌ها احتمال تبدیل کنش‌های غیرمتمرکز به متمرکز بسیار بیشتر از فضاهای عمومی دیگر است؛ چراکه در اینجا هدف، گفت‌وگو و ایجاد ارتباط است. افرادی که در اینجا

1. Civil inattention
2. Controlled consciousness (Response cries)
3. Focused and unfocused interaction

حضور دارند، به دنبال شروع یک گفت‌وگو هستند؛ بنابراین، از انواع کنش‌های متقابل غیرمتمرکز به عنوان نقطه شروع استفاده می‌کنند تا از طریق آن به یک کنش متقابل متمرکز برسند.

زندگی اجتماعی روی صحنه و پشت صحنه^۱

به گفته گافمن، بخش اعظم زندگی اجتماعی را می‌توان به مناطق روی و پشت‌صحنه تقسیم کرد. مناطق روی صحنه، موقعیت‌های اجتماعی یا برخوردهایی هستند که در آن، افراد نقش‌های رسمی یا دارای اسلوب را بازی می‌کنند و مناطق پشت صحنه فضاهایی هستند که وسایل و اسباب لازم را برای نمایش مهیا می‌کنند و خود را برای کنش متقابل در محیط‌های رسمی‌تر آماده می‌سازند (گافمن، ۱۹۶۹). مکان‌های سوم به عنوان بستری برای جریان یافتن زندگی غیررسمی، مکان‌هایی هستند که نقش پشت‌صحنه را برای زندگی اجتماعی افراد ایفا می‌کنند. افراد از شرایط کاری خود گلایه می‌کنند، از زندگی‌شان شکایت می‌کنند، درباره روزهی که پشت سر گذاشته‌اند و فراز و فرودهای آن، با دیگران درد دل می‌کنند. بدین صورت، خود را از فشارها و استرس‌های روز رها می‌سازند و برای روز کاری و رسمی دیگر آماده می‌شوند.

برخوردها و فضای شخصی^۲

ادوارد تی‌هال که مطالعات وسیعی در مورد ارتباط غیرکلامی انجام داده است، چهار قلمرو و فضای خصوصی تشخیص می‌دهد. فاصله نزدیک تا حدود نیم متر، به تماس‌های اجتماعی معدودی اختصاص دارد. تنها در روابطی که تماس بدنی متناوب مجاز است مانند ارتباط والدین و کودکان، یا عشاق، در این منطقه فضای خصوصی عمل می‌کنند. فاصله شخصی (از حدود ۵۰ تا حدود ۱۲۰ سانتی‌متر) فاصله طبیعی برای برخورد با دوستان و آشنایان نسبتاً نزدیک است. در این مورد، نزدیکی تماس تا اندازه‌ای مجاز شمرده می‌شود، اما این نزدیکی به طور معمول محدود است. فاصله اجتماعی، از حدود ۱۲۰ تا ۳۶۰ سانتی‌متر، محدوده‌ای عمومی است. فاصله فراتر از ۳۶۰ سانتی‌متر بین بازیگران و تماشاگران تئاتر رعایت می‌شود (سندلندز، ۲۰۰۷: ۲). در فضاهای عمومی شهر، افراد به حفظ فضاهای شخصی خود اهمیت زیادی می‌دهند؛ برای مثال، هنگامی که می‌خواهیم روی نیمکتی در یک پارک بنشینیم، دقت می‌کنیم که فاصله‌مان با فرد دیگری که روی آن نیمکت نشسته است، حفظ شود. در چنین مواردی به طور معمول، هر دو نفر خود را به گوشه‌های نیمکت می‌رسانند تا از حداکثر بودن فاصله‌شان اطمینان پیدا کنند. اگر این فاصله به دلیل ازدحام یا کوچک بودن فضا رعایت نشود، افراد احساس می‌کنند که مورد تهاجم واقع شده‌اند و بنابراین، تلاش خواهند کرد که فضای خود را باز پس گیرند (گیدنز، ۱۹۸۹: ۱۳۴). این در حالی است که در مکان‌های سوم، به دلیل فضای خاصی که به صورت دوستانه تعریف شده و احساس حضور در خانه را القا می‌کند، افراد تمایل بیشتری برای به اشتراک گذاشتن فضای شخصی‌شان نشان می‌دهند. بدین معنا که در هنگام مکالمه و برقراری ارتباط با دیگران، حتی با کسانی که کاملاً غریبه هستند، به آن‌ها نزدیک‌تری شوند و دیگر هراس چندانی از شکسته شدن فاصله مورد بحث ندارند. البته این بدان معنا نیست که فاصله‌های خصوصی و شخصی، در مکان‌های سوم معنا و کاربرد خود را از دست می‌دهند؛ بلکه بدین معناست که این فاصله‌ها در مکان‌های سوم انعطاف‌پذیر و به نوعی بازتعریف می‌شوند.

روش پژوهش

در این پژوهش، ابتدا با شیوه‌های کیفی، تغییر و تحولات مکان‌های سوم و به‌گونه‌ای شکل‌گیری آن‌ها در شهر زنجان و شاید گاهی در واحدهای تحلیل فراتری مانند شهرهای ایران بیان می‌شود و اغلب با استخراج کدهای مکان سوم و به شیوه تحلیل محتوا، با رویکردی توصیفی این مکان‌ها معرفی می‌شوند. سپس با استفاده از کدگذاری در زمینه نقش‌های مکان سوم در ارتقای زندگی اجتماعی عمومی و با استفاده از ماتریس‌های تحلیلی، این نقش‌ها در مکان‌های سوم توضیح داده می‌شوند. داده‌های مورد نیاز در پژوهش حاضر، از طریق مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای، بررسی اسناد و منابع تاریخی، مصاحبه با افراد مطلع^۱ (با استفاده از تکنیک مصاحبه آزاد عمیق و استفاده از پرسشنامه)، مطالعات میدانی و گردآوری داده‌های بصری (با استفاده از تکنیک عکس‌برداری) جمع‌آوری شده‌اند.

بحث و یافته‌ها

باید توجه داشت که حوزه عمومی در شهر زنجان، مانند دیگر شهرهای ایرانی، تا پیش از عهد صفوی بسیار کم‌رنگ بود؛ به‌طوری‌که در دوره پیش از صفویه، کمتر مکان عمومی وجود داشته است. با شروع دوره صفویه، ساختار شهرها دچار تغییرات عمده‌ای شد و حیاتی نیمه‌شهری یافت که از لحاظ کالبدی و خصوصیت شهری، وضعیت جدیدتری را طلب می‌کرد (تکمیل همایون، ۱۳۷۹: ۳۹).

پیش از دوره صفوی، هریک از محله‌های شهری، افراد طایفه‌ای خاص یا طبقه اجتماعی مشخصی را در دل خود جای می‌داد و ساکنان هریک از این محله‌ها، زندگی اجتماعی خود را در محله و در فضایی محافظت‌شده تجربه می‌کردند. در عهد صفوی، به‌دلیل وجود دولت قوی و توسعه شهرها و مراکز تجاری، شرایط تغییر کرد و فضاهای جدیدی برای حیات فرد در کنار خانواده، طایفه، ایل و دولت شکل گرفت. در این دوره، خانواده و نیز دین اجتماعی در زندگی اجتماعی افراد مؤثر واقع شدند. فضاهایی مانند مسجد، تکیه، قهوه‌خانه، کاروانسرا، حمام و زورخانه توسعه پیدا کردند و افزون بر کارکردهای گذشته، کارکردهای جدید سیاسی، فرهنگی و اجتماعی یافتند (آزاد ارمکی، ۱۳۸۴: ۶۴).

در مراحل بعدی، در دوره قاجاریه بود که با توسعه حیات اجتماعی و شکل‌گیری اندیشه مدرن - که مدعی انسان آزادشده از حیات قبیله‌ای بود - اجتماعات مدرن از قبیل انجمن‌ها، قهوه‌خانه‌ها و... شکل گرفتند. افراد مختلف، برای اجتماعی شدن و کسب اطلاعات جدید دور یکدیگر جمع شدند و حوزه عمومی را هرچه بیشتر گسترش دادند (آزاد ارمکی، ۱۳۸۴: ۶۵).

در دوره انقلاب مشروطه، اجتماعات مردمی قدرت بیشتری یافتند و نقش مکان‌های سوم پررنگ‌تر از پیش شد. می‌توان گفت دلیل این اتفاق، افزایش تعداد افراد تحصیل کرده و تلاش آن‌ها برای اشاعه افکار روشنفکرانه، تلاش بعضی از شخصیت‌های فرهنگی برای مقابله با نظام سیاسی و درنهایت، تلاش برخی از دولت‌های خارجی برای مداخله در امور داخلی کشور و عزم گروه‌های اجتماعی برای شکل‌دهی به افکار عمومی به نفع یا ضد این دولت‌ها بود. از این مقطع تاریخی به بعد، حوزه عمومی بیش‌ازپیش رشد کرد و جامعه مدنی ایران دچار تحولات بنیادین شد.

بنابراین، به‌طور کلی می‌توان گفت به‌دلیل توسعه نیافتن بخش مدنی جامعه ایرانی، کارکرد آغازین مکان‌های سوم، تأسیس و توسعه حوزه عمومی و درنهایت، تلاش در جهت استقرار مدنیت اجتماعی بود. توسعه حوزه عمومی و فضای

۱. افراد مطلع، از میان کسبه باسابقه و نیز ریش‌سفیدان بازار، افراد مسن و ریش‌سفیدان محله‌های اطراف سبزه‌میدان، افراد آگاه انتخاب شدند. همچنین کسانی که درمورد گذشته شهر زنجان تحقیق کرده‌اند و نیز کاربران و مراجعان مکان‌های سوم موجود، به روش نمونه‌گیری تصادفی لایه‌دار (برای حصول اطمینان از حضور تمامی گروه‌های ذکرشده در نمونه‌ها) انتخاب شدند. در مجموع، پانزده سؤال کلی که پاسخ‌هایی توصیفی داشتند از آن‌ها مطرح شد تا نوع مکان‌ها و ویژگی‌های محیطی‌شان تبیین شود.

مدنی، موجب آشنایی افراد با شرایط روز، و در پی آن افزایش انتظارات مردم و گروه‌های اجتماعی، آگاهی از وضعیت اجتماعی، آشنایی با جریان نقد و به‌طور خاص، فضاهایی مانند مکان‌های سوم شد؛ چراکه در این مکان‌ها، مدافعان و مخالفان مطالب و مباحث مطرح‌شده، به نقد و بررسی آن‌ها می‌پرداختند و زمینه آشنایی افرادی را فراهم می‌آوردند که در شرایط طبیعی، هرگز فرصت و حتی نیازی به توجه به این مسائل را نداشتند. نتیجه این فرایند، گرایش بیشتر مردم به مکان‌های سوم و در نتیجه، توسعه بیشتر حوزه عمومی بود. این چرخه طی صد سال گذشته همواره وجود داشته است.

مکان‌های سوم عهد قاجار

چند نکته را باید در مورد حکومت عهد قاجار مدنظر قرار داد. نخست آنکه در دوره قاجار - که دوره پیشاصنعتی جامعه ایرانی محسوب می‌شود - کشور با یک حکومت نسبتاً ضعیف اداره می‌شد که اغلب کاری به مسائل داخلی محلی نداشت؛ بنابراین، مردم و مسئولان محلی، خود باید درباره مسائل داخلی تصمیم می‌گرفتند. این مسئله سبب شکل‌گیری مکان‌های عمومی در مقیاس محلی و شهری شد. مکان‌هایی که نمی‌توان گفت محل تصمیم‌گیری‌ها و اتخاذ سیاست‌ها بودند، اما دست‌کم تصمیم‌های اتخاذشده توسط حکومت محلی خودمختار، در این مکان‌ها نقد می‌شدند. مساجد، زورخانه‌ها، قهوه‌خانه‌ها و راسته‌های مختلف بازار از این جمله بودند.

از سوی دیگر، اساس قدیمی‌ترین وابستگی شهرنشینی ایرانی، ابتدا خانواده، سپس محله و سرانجام شهر بود. هرچه ماورای این حدود بود، چندان مورد علاقه و توجه واقع نمی‌شد. در شهر زنجان نیز ساکنان محله‌ها، از گروه‌هایی متجانس تشکیل می‌شدند (هر محله با توجه به هویت شغلی و فامیلی شکل می‌گرفت، مانند محله حسینی، مشهدی صفر، آقارحیم و...) که رهبری آن‌ها برعهده یک گروه یا فرد بود. این امر موجب شد مکان‌های سوم در مقیاس محلی بیشتر معنا پیدا کنند؛ چراکه افراد ترجیح می‌دادند در مکان‌های عمومی محل سکونتشان جمع شوند و با هم‌محله‌ای‌های خود گفت‌وگو کنند؛ بنابراین، مکان‌های سوم خارج از محله‌ها رونق کمتری داشتند (آزاد ارمکی، ۱۳۸۴: ۱۰۱).

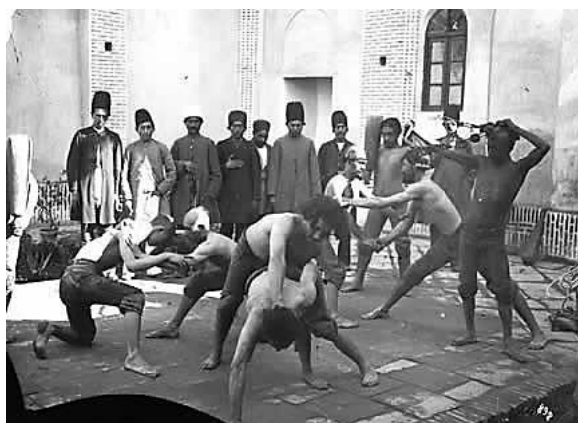
نکته دیگر اینکه دو حوزه اقتصادی (بازار) و حوزه فرهنگی-دینی (مسجد و امامزاده)، مهم‌ترین عرصه‌های فعالیت اجتماعی و عمل در حوزه عمومی بودند؛ به طوری که بیشترین مکان‌های سومی که در مقیاس شهر کارکرد داشتند، در این عرصه‌ها شکل گرفتند.

می‌توان گفت مهم‌ترین مکان‌های سوم شهر زنجان در عهد قاجار شامل انواع مسجد جامع، امامزاده، تکیه، حسینه، فضای سبزه‌میدان، زورخانه، قهوه‌خانه، کاروانسرا، راسته‌های مختلف بازار، جگرکی، دیزی‌پزی، حلیم‌پزی، کبابی، می‌فروشی، کباب‌ر، حمام عمومی، قمارخانه، کتاب‌فروشی و قرائت‌خانه بودند. مردم در هریک از این محل‌ها برای پیوستگی اجتماعی، کسب خبر، همراهی با دیگران و... اجتماع می‌کردند. به‌طور کلی می‌توان مکان‌های سوم این دوره را به دو دسته تقسیم کرد: مکان‌های سومی که ماهیت دینی داشتند و آن‌ها که نداشتند. از آنجاکه شهر زنجان همواره شهری مذهبی بود و شهروندان زنجانی همیشه به مسائل دینی توجه ویژه‌ای داشتند، مکان‌های سوم با ماهیت دینی، همواره از ارزش بالاتری برخوردار بودند.

در این دوره، مهم‌ترین مکان‌های سوم محدوده سبزه‌میدان، خود فضای سبزه‌میدان، مسجد جامع (جنوب شرقی)، حمام عمومی (ضلع شمالی) و می‌فروشی (جنوب شرقی) بود. فضای سبزه‌میدان در اوایل حکومت قاجار، فقط فضایی باز بود که به‌خاطر وجود ساختمان شهربانی در ضلع شمالی آن، دستورهای حکومتی و محاکمات قضایی در آنجا اجرا می‌شد. ظاهر این فضا (و نه فرم آن) اندک‌اندک تغییر کرد تا اینکه در اواخر دوره قاجار به فضای سبزی مبدل شد که هم به‌لحاظ داشتن فضایی پارک‌گونه و هم به‌دلیل وجود دست‌فروشان بسیاری که انواع خوراکی‌ها و اغذیه را به مردم ارائه می‌کردند، جذابیت زیادی برای مردم داشت و موجب جمع‌شدن آن‌ها در کنار یکدیگر و شکل‌گیری روابط اجتماعی در میانشان

می‌شد. این مکان در زمان انقلاب مشروطه نیز صحنه بسیاری از درگیری‌ها، گفت‌وگوها و بحث‌ها درباره نقد شرایط و تحلیل وضعیت کشور بوده است.

مسجد جامع نیز اهمیت فراوانی داشت. حیاط مسجد یکی از مکان‌های جمع‌شدن عمومی پرمخاطب شهر بود که با داشتن فضایی دینی، محبوبیت زیادی در میان شهروندان پیدا کرده بود. از ساعتی پیش از اذان ظهر و عصر تا ساعتی پس از آن، مردم به مسجد مراجعه و درباره مسائل روز گفت‌وگو می‌کردند. حضور رهبران دینی و بزرگان شهر نیز این جمع‌ها را پررونق‌تر می‌کرد. در ساعات دیگر روز نیز افراد به‌صورت پیوسته به حیاط مسجد مراجعه می‌کردند و ساعات فراغت خود را در آنجا می‌گذراندند.

تصویر ۱. نمایی از یک زورخانه (یکی از مکان‌های سوم با ماهیت مذهبی)
منبع: آرشیو سازمان میراث فرهنگی

نقشه ۱. مکان‌های سوم سبزه‌میدان، عهد قجر
منبع: نگارندگان

حمام عمومی، مکانی با کارکرد مشخص بود که عملکرد اجتماعی خود را به‌مرور زمان و در کنار عملکرد اصلی به‌دست آورد. این حمام که محیطی زنانه بود، به محلی برای گفت‌وگوی خانم‌ها و تبادل افکار آن‌ها تبدیل شده بود. البته این مکان، تنها مکانی نیست که تفکیک جنسیتی در آن مشاهده می‌شد و میخانه‌ها هم به مردان اختصاص داشتند. در میخانه‌ها نیز بستر شکل‌گیری مکالمه میان مراجعان وجود داشت و جریان زندگی اجتماعی قوی بود. نکته حائز اهمیت آن است که در محدوده سبزه‌میدان، زندگی شبانه وجود نداشت. همه واحدهای تجاری و حتی مساجد در طی شب بسته می‌شدند و کمتر کسی در ساعات پایانی شب در خیابان رفت‌وآمد می‌کرد.

جدول ۲ بیانگر مکان‌های سوم شهر در این دوران است (مکان‌های سوم داخل محدوده سبزه میدان در طرح ارائه شده مشخص شده‌اند). در این جدول، ویژگی‌های اساسی مکان‌های سوم دارای ماهیت مذهبی، با مکان‌های سوم دیگر مقایسه شده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، گروه اول بیشترین ویژگی‌های بنیادین یک مکان سوم را دارد.

جدول ۲. مقایسه تطبیقی ویژگی‌های مکان‌های سوم زنجان، عهد قاجار

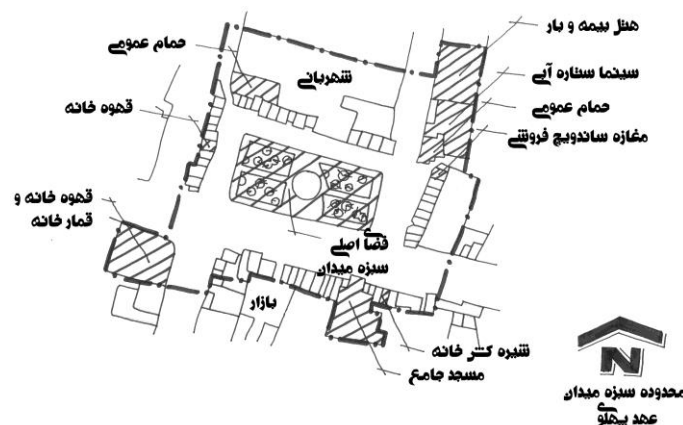
ویژگی‌های مکان سوم							نوع مکان سوم	ماهیت مکان سوم
ظاهر ساده	حال و هوای غیرجدی	مراجعات ثابت	در دسترس	گفت‌وگو به عنوان فعالیت اصلی	هم‌سطح کننده	بستر خنثی بودن		
*		*	*	*	*	*	مسجد جامع	مکان‌های سوم با ماهیت دینی
*		*	*	*	*	*	امامزاده	
*		*	*	*	*	*	تکیه	
*		*	*	*	*	*	حسینیه	
*	*	*	*	*	*	*	زورخانه	
*	*	*	*	*	*	*	قهوه‌خانه	
*	*	*	*	*	*	*	فضای سبزه میدان	مکان‌های سوم با ماهیت دنیایی
*		*		*	*	*	کاروانسرا	
*	*	*		*	*	*	راسته‌های مختلف بازار	
*	*	*		*	*	*	مغازه‌های طبخی	
*	*	*		*	*	*	می‌فروشی	
*	*	*		*	*	*	قمارخانه	
*	*	*		*	*	*	حمام عمومی	
*	*	*	*	*	*	*	آب‌انبار	
	*	*		*		*	باغ‌های خصوصی	

منبع: نگارندگان

دوره پهلوی

بازگشت استبداد سیاسی و حکومتی و سرخوردگی مردم پس از حوادث انقلاب مشروطه از یک سو و تلاش دولت جدید برای ایجاد خفقان و جلوگیری از نقد دولت از سوی دیگر سبب شد بحث‌ها درباره مسائل سیاسی در مکان‌های سوم، جای خود را به بحث‌های علمی و ادبی دهد؛ چراکه در این زمان بود که گروه اجتماعی جدید (قشر تحصیل کرده و فرنگ‌رفته) شکل گرفت. در این دوره، در مکان‌های سوم بیشتر بحث‌ها مربوط به مسائل دینی، اجتماعی و فرهنگی بود و کمتر درباره سیاست بحثی انجام می‌شد.

در زنجان نیز وضعیت به همین منوال بود. با انزوای روشنفکری ملی و اسلامی، روشنفکری غرب‌گرا اهمیت بیشتری یافت (آزاد ارمکی، ۱۳۸۴: ۱۴۱). در این میان، سه واقعه مهم سیاسی، زمینه نقد سیاست‌های دولت مرکزی را در مکان‌های سوم زنجان، به‌ویژه مکان‌های دینی فراهم آورد: ۱. دستور کشف حجاب در زمان پهلوی اول، ۲. تلاش حزب توده برای به‌دست‌گرفتن قدرت در زنجان و ۳. کودتای ۲۸ مرداد؛ بنابراین، می‌توان مکان‌های سوم را شامل مکان‌هایی با ماهیت دینی و مکان‌هایی بدون ماهیت دینی نیز دانست.

نقشه ۲. مکان‌های سوم سبزه‌میدان، عهد پهلوی

منبع: نگارندگان

دستور کشف حجاب در زمان پهلوی اول در مکان‌های سوم دینی مانند مساجد، حسینیه‌ها، امامزاده‌ها و تکیه‌ها مورد بحث بود. مهم‌ترین این مکان‌ها در سبزه‌میدان، مسجد جامع بود. هر روز افرادی زیادی در هنگام اذان (سه بار در روز)، در مسجد جامع گرد هم می‌آمدند و به تبادل نظر می‌پرداختند. اگرچه بحث دربارهٔ تصمیم‌های دولت مرکزی مجاز نبود، گفت‌وگو در مسجد، قبل و بعد از نماز، در جمع‌های کوچک و نه به‌صورت کاملاً عمومی رواج داشت. همچنین در این دوران، محل دیگری در دل مسجد برای جمع‌شدن شکل گرفت که به نام کلاس اکابر شناخته می‌شد. هدف اولیهٔ این نوع تجمع‌ها آموختن خواندن و نوشتن بود، اما در واقع، این‌ها مکان‌های سومی بودند که افراد بسیاری برای گفت‌وگو و بحث دربارهٔ مسائل مختلف بدان مراجعه می‌کردند. شاید بتوان گفت یکی از اهداف این گردهم‌آیی‌ها، ایجاد شرایط مناسب برای بحث و تبادل نظر و در نتیجه شکل‌دادن به افکار عمومی موافق یا مخالف تصمیم‌های دولتی و مسائل کشوری بود.

مکان‌های سومی مانند خود سبزه‌میدان، در دوران پهلوی دوم رونق بیشتری یافتند. سبزه‌میدان که به‌عنوان تنها فضای سبز و البته تنها محدودهٔ تجاری شهر به‌جز بازار شناخته می‌شد، مانند عهد قجر، همچنان روزانه پذیرای افراد بسیاری بود. شهروندان زنجان، در قالب طیف وسیعی از گروه‌های مختلف اجتماعی به این مکان مراجعه می‌کردند و به بهانهٔ خرید بستنی و آب‌میوه از دست‌فروشان، خرید ساندویچ از تنها مغازهٔ ساندویچ‌فروشی شهر که در ضلع شرقی سبزه‌میدان قرار داشت یا تنها نشستن کنار حوض آب و استفاده از فضای آزاد، با یکدیگر گفت‌وگو و ارتباط اجتماعی ایجاد می‌کردند. افراد گاهی به‌دلیل تماشای اعدام مخالفان توده‌ای‌ها و گاهی به‌خاطر تماشای فیلمی در سینمای روبازی که وسط سبزه‌میدان دایر می‌شد، در این مکان جمع می‌شدند و با دوستان، آشنایان و حتی غریبه‌ها ارتباط برقرار می‌کردند. نوع دیگر مکان‌های سوم مهم سبزه‌میدان، قهوه‌خانه، قمارخانه، میخانه و شیرکش‌خانه بود. در محدودهٔ سبزه‌میدان، دو قهوه‌خانهٔ مهم وجود داشت: یکی در ضلع شمالی سبزه‌میدان که محل جمع‌شدن طبقات پایین جامعه بود و دیگری در جنوب غربی آن که بیشتر به گردهم‌آیی بازاریان و دولتی‌ها اختصاص یافته بود. البته مسئولان شهری، دولتی‌ها و اشراف، بیشتر به‌خاطر قمارخانه‌ای که در این قهوه‌خانه وجود داشت، به آن مراجعه می‌کردند. میخانهٔ بزرگی نیز در جنوب شرقی سبزه‌میدان وجود داشت که محل رفت‌وآمد اعیان و اشراف شهر بود. این میخانه سالن بزرگی بود که عوام اجازهٔ ورود به آن را نداشتند. مراجعهٔ ثروتمندان شهر به این میخانه‌ها، بیشتر به‌انه‌ای برای گفت‌وگو بود و کمتر برای مصرف الکل صورت می‌گرفت. در مقابل، شیرکش‌خانه محلی برای رفت‌وآمد طبقات پایین اجتماع بود. مراجعان شیرکش‌خانه‌ها، اغلب افراد کم‌بضاعتی بودند که چندین ساعت از روز را در این مکان سپری می‌کردند. نکتهٔ مهم این است که فارغ از

اختلاف طبقاتی و تفکیک شدید گروه‌های اجتماعی در برخی از این مکان‌های سوم، همواره حضور در این مکان‌ها، فرصت مناسبی برای موافقان و مخالفان جریان‌هایی مانند حزب توده، سلطنت و... برای هدایت افکار عمومی در جهت‌ی خاص بود. به‌طورکلی، می‌توان مکان‌های سوم شهر در این دوره را به دو دسته سنتی و مدرن تقسیم کرد (مکان‌های سوم خود محدوده سبزه‌میدان، در طرح ارائه‌شده نمایش داده شده‌اند).

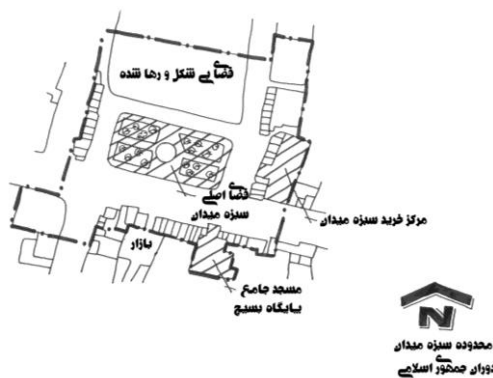
جدول ۳. مقایسه تطبیقی ویژگی‌های مکان‌های سوم زنجان، عهد پهلوی

ویژگی‌های مکان سوم							نوع مکان سوم	ماهیت مکان سوم
ظاهر ساده	حال و هوای غیر جدی	مشتری‌های ثابت	در دسترس	مکالمه به‌عنوان فعالیت اصلی	هم‌سطح‌کننده	بستر خنثی بودن		
*	*	*	*	*	*	*	مسجد جامع	مکان‌های سوم سنتی
*	*	*	*	*	*	*	امامزاده	
*	*	*	*	*	*	*	تکیه	
*	*	*	*	*	*	*	حسینیه	
*	*	*	*	*	*	*	فضای سبزه‌میدان	
*	*	*	*	*	*	*	زورخانه	
*	*	*	*	*	*	*	قهوه‌خانه	
*	*	*	*	*	*	*	کاروانسرا	
*	*	*	*	*	*	*	راسته‌های مختلف بازار	مکان‌های سوم مدرن
*	*	*	*	*	*	*	فضای خارجی کتابخانه و قرائت‌خانه	
*	*	*	*	*	*	*	فضای خارجی کلاس‌های اکابر	
*	*	*	*	*	*	*	می‌فروشی	
*	*	*	*	*	*	*	قمارخانه	
*	*	*	*	*	*	*	حمام عمومی	
*	*	*	*	*	*	*	آب‌انبار	
*	*	*	*	*	*	*	کافه	
*	*	*	*	*	*	*	مغازه‌های بستنی و آمیوه‌فروشی	
*	*	*	*	*	*	*	لابی سینما	
*	*	*	*	*	*	*	مراکز خرید	
*	*	*	*	*	*	*	غذاخوری و رستوران	

منبع: نگارندگان

دوره جمهوری اسلامی

مهم‌ترین بحرانی که ایران پس از انقلاب اسلامی از سر گذراند، هشت سال جنگ با عراق بود. به همین دلیل، مکان‌های سومی مانند پایگاه‌های بسیج، با اعضای از یک گروه خاص اجتماعی یعنی رزمندگان، نوع خاصی از روابط اجتماعی را در درون خود تعریف کردند. مکان‌های سوم دینی که از دوره قاجار تا این زمان، همواره نقش پررنگی در زندگی اجتماعی مردم داشتند، در این زمان نیز پذیرای گروه‌های اجتماعی مختلف بودند و فضای مناسبی برای تعامل آنان با یکدیگر ایجاد می‌کردند.

نقشه ۳. مکان‌های سوم سبزه میدان، دوره جمهوری اسلامی
منبع: نگارندگان

جدول ۴. مقایسه تطبیقی ویژگی‌های مکان‌های سوم زنجان، دوره جمهوری اسلامی

ویژگی‌های مکان سوم							ماهیت مکان سوم
ظاهر ساده	حال‌وهوای غیرجدی	مشتری‌های ثابت	در دسترس	گفت‌وگو به‌عنوان فعالیت اصلی	هم‌سطح کننده	بستر خنثی بودن	
*	*	*	*	*	*	*	مسجد جامع
*	*	*	*	*	*	*	امامزاده
*	*	*	*	*	*	*	تکیه‌ها
*	*	*	*	*	*	*	حسینیه
*	*	*	*	*	*	*	فضای سبزه میدان
*	*	*	*	*	*	*	زورخانه
*	*	*	*	*	*	*	قهوه‌خانه
*	*	*	*	*	*	*	کاروانسرا
*	*	*	*	*	*	*	راسته‌های مختلف بازار
*	*	*	*	*	*	*	رستوران
*	*	*	*	*	*	*	مغازه‌های بستنی و آبمیوه فروشی
*	*	*	*	*	*	*	لابی سینما
*	*	*	*	*	*	*	مراکز خرید
*	*	*	*	*	*	*	کتابخانه
*	*	*	*	*	*	*	پایگاه‌های بسیج
*	*	*	*	*	*	*	مغازه‌های غذای فوری
*	*	*	*	*	*	*	کافی شاپ
*	*	*	*	*	*	*	کافی‌نت
*	*	*	*	*	*	*	گیم‌نت
*	*	*	*	*	*	*	فرهنگسرا
*	*	*	*	*	*	*	مجموعه‌های ورزشی تفریحی
*	*	*	*	*	*	*	استخر
*	*	*	*	*	*	*	سالن‌های آرایش و زیبایی
*	*	*	*	*	*	*	پاساژها و مجموعه‌های تجاری
*	*	*	*	*	*	*	سالن‌های تناسب اندام

مکان‌های سوم موجود

عملکردهای جدید

در این دوره، کارکردهای مختلفی نیز به ساختار شهر افزوده شد، مانند سینما (اولین سینمای زنجان در سال‌های پایانی دوره پهلوی دوم ساخته شد)، کافی‌شاپ‌ها، رستوران‌های مدرن و البته مراکز خرید مدرن. این‌ها همگی مکان‌های عمومی بسیار جذابی بودند که مراجعان بسیاری را به خود جذب می‌کردند. بسیاری از این مکان‌ها پاتوق دانشجویان و دانشگاهیان بودند. به‌طور کلی می‌توان گفت مکان‌های سوم شهر در این دوران، یا در دسته مکان‌هایی قرار می‌گیرند که از دهه‌های گذشته وجود داشتند یا در دسته مکان‌هایی هستند که تا پیش از این شناخته‌شده نبودند (مکان‌های سوم خود محدوده سبزه‌میدان در طرح ارائه‌شده نمایش داده شده‌اند).

جدول ۵. بررسی ویژگی‌های مکان‌های سوم موجود و حذف‌شده طی سه دوره مورد مطالعه

ویژگی‌های مکان سوم						مکان‌های سوم	فضاهای حذف‌شده	
ظهوری ساده	حال و هوای غیر جدی	مراجعات ثابت	در دسترس بودن	مکالمه به‌عنوان فعالیت اصلی	هم‌سطح کننده			
*		*	*	*	*	*	مسجد جامع	مکان‌های سوم عهد قاجار
*		*	*	*	*	*	امامزاده	
*		*	*	*	*	*	تکیه	
*		*	*	*	*	*	حسینیه	
*	*	*	*	*	*	*	زورخانه	
*	*	*	*	*	*	*	قهوه‌خانه‌ها	
*	*	*	*	*	*	*	فضای سبزه‌میدان	
*		*	*	*	*	*	کاروانسرا	
*	*	*	*	*	*	*	راسته‌های مختلف بازار	
*	*	*	*	*	*	*	از عهده پهلوی	
*	*	*	*	*	*	*	مغازه‌های طباطبائی	مکان‌های سوم که عهد پهلوی افزوده شدند
*	*	*	*	*	*	*	از عهد جمهوری اسلامی	
*	*	*	*	*	*	*	می‌فروشی	
*	*	*	*	*	*	*	قمارخانه	
*	*	*	*	*	*	*	حمام عمومی	
*	*	*	*	*	*	*	از عهد جمهوری اسلامی	
*	*	*	*	*	*	*	آب‌انبار	
*	*	*	*	*	*	*	باغ‌های خصوصی	
*	*	*	*	*	*	*	از عهد پهلوی	
*	*	*	*	*	*	*	فضای خارجی کتابخانه و قرائت‌خانه	
*	*	*	*	*	*	*	از عهد جمهوری اسلامی	مکان‌های سوم که عهد پهلوی افزوده شدند
*	*	*	*	*	*	*	فضای خارجی کلاس‌های اکابر	
*	*	*	*	*	*	*	از عهد جمهوری اسلامی	
*	*	*	*	*	*	*	کافه	
*	*	*	*	*	*	*	مغازه‌های بستنی و آبمیوه	
*	*	*	*	*	*	*	فروشی	
*	*	*	*	*	*	*	لابی سینما	مکان‌های سوم که عهد جمهوری اسلامی افزوده شدند
*	*	*	*	*	*	*	مراکز خرید	
*	*	*	*	*	*	*	غذاخوری‌ها و رستوران‌ها	
*	*	*	*	*	*	*	پایگاه‌های بسیج	
*	*	*	*	*	*	*	مغازه‌های فست‌فود	
*	*	*	*	*	*	*	کافی‌شاپ	
*	*	*	*	*	*	*	کافی‌نت	مکان‌های سوم که عهد جمهوری اسلامی افزوده شدند
*	*	*	*	*	*	*	گیم‌نت	
*	*	*	*	*	*	*	فرهنگسرا	
*	*	*	*	*	*	*	مجموعه‌های ورزشی تفریحی	
*	*	*	*	*	*	*	استخر	
*	*	*	*	*	*	*	سالن‌های آرایش و زیبایی	
*	*	*	*	*	*	*	پاساژها و مجموعه‌های تجاری	مکان‌های سوم که عهد جمهوری اسلامی افزوده شدند
*	*	*	*	*	*	*	سالن‌های تناسب اندام	

نتیجه‌گیری

مکان‌های سوم محدوده بررسی شده، در طول یکصد سال گذشته تغییرات فراوانی داشته‌اند. در جدول ۵، مکان‌های ثابت و حذف شده در طول سه دوره بررسی شده نمایش داده شده‌اند.

بررسی روند تغییر مکان‌های سوم طی یکصد سال اخیر، به خوبی این حقیقت را آشکار می‌سازد که مهم‌ترین تأثیر این مکان‌ها، بر حوزه عمومی و خرد جمعی بوده است. هرچه به عهد معاصر نزدیک‌تر می‌شویم، حوزه عمومی گسترده‌تر می‌شود و نقش مردم در فضاهای جمعی پررنگ‌تر و تأثیر این فضاها در جهت‌گیری خرد جمعی و افکار عمومی افزایش می‌یابد. این روند صعودی، حاصل تغییراتی است که در ساختار اجتماعی جامعه مورد مطالعه صورت پذیرفته است. عمده‌ترین این تغییرات را می‌توان در فضاهای جنسیتی، زندگی شبانه و همچنین تأثیرات جامعه روشنفکری مشاهده کرد. فضاهای سنتی جامعه ایرانی، اغلب فضاهایی جنسیتی هستند که در آن‌ها نه فقط تفکیک جنس مؤنث، بلکه شاهد حذف آن هستیم. از سوی دیگر در برخی از این فضاها، آسیب‌های اجتماعی عمیقی (مانند بزه، مواد مخدر، الکل و...) قابل‌رویت است. این موارد، در کنار این حقیقت که عرصه عمومی در عمل در ساعات تاریکی، تهی از شهروندان می‌شد، سبب می‌شد که بخش اعظمی از جامعه، دخالتی در شکل‌گیری افکار عمومی و خرد جمعی نداشته باشند؛ چراکه بسیاری از آن‌ها به دلایل جنسیتی (خانم‌ها) و بسیاری دیگر به دلیل آسیب‌های احتمالی (جوانان و افراد آسیب‌پذیر)، از میان قشر استفاده‌کننده از فضا حذف می‌شدند. به مرور زمان و با تغییراتی که در ساختار سیاسی حاکم به وجود آمد، برخی از این فضاها مانند میخانه‌ها حذف شدند و برخی دیگر مانند قرائت‌خانه‌ها، درهای خود را به روی قشر مؤنث جامعه گشودند. به مرور زمان و با افزایش نفوذ دانشگاهیان، جامعه روشنفکری شکل گرفت و فضاهایی برای بحث و گفت‌وگو به وجود آمد. فضاهایی مانند کافه‌ها و لابی سینماها و فرهنگسراها، پذیرای گروه‌های اجتماعی تحصیل کرده‌ای شدند که خواهان ایجاد تغییر بودند. به این ترتیب، حوزه عمومی هر روز بیشتر گسترش یافت.

در میان تمامی این تغییرات، به دو نکته اساسی باید توجه شود. اول اینکه مکان‌های سومی که طی سه دوره بررسی شده ثابت باقی مانده‌اند، یا ماهیتی مذهبی دارند (مساجد جامع، امامزاده‌ها، تکیه‌ها، حسینیه‌ها، زورخانه‌ها و قهوه‌خانه‌ها) یا یکی از اجزای اصلی بازار محسوب می‌شوند (فضای سبزه‌میدان، کاروانسراها و راسته‌های مختلف بازار). مهم‌ترین مکان سومی که با حداقل تغییر در کالبد و عملکرد، همچنان به فعالیت خود ادامه می‌دهد، مسجد جامع است. مسجد جامع، از ابتدای شکل‌گیری همواره کارکرد خود را حفظ کرده است. این مسجد در صد سال گذشته، همواره مکانی برای گردهم‌آیی‌های غیررسمی و داوطلبانه مردم و پذیرای گروه‌های اجتماعی مختلف با اهداف گوناگون بوده است. گاهی مناره‌های آن به برج دیده‌بانی ضدتوده‌ای‌ها (در جریان درگیری موافقان و مخالفان حزب توده در سال ۱۳۲۵) تبدیل شده و زمانی حیاط آن، پایگاه مقاومت بسیج شده است. منبر آن، همواره محل سخنرانی و موعظه رهبران دینی مختلف بوده و در صحن آن دیدار، گفت‌وگو و تبادل افکار صورت گرفته است. حتی در زمان انزوای جامعه روشنفکری، محل گردهم‌آیی افراد در قالب کلاس‌های اکابر یا تجمع‌های کوچک در حیاط مسجد بوده و در شرایطی که تبعیض جنسیتی و آسیب‌های اجتماعی، به وضوح در محیط اطراف (در بازار و به ویژه در مورد کارکرد مکان‌هایی مانند قهوه‌خانه‌ها) مشاهده می‌شود، گروه‌های دوستی، نخستین، دومین، همیاری و... را در خود جای داده است؛ بنابراین، با اطمینان می‌توان گفت این مکان تا سال‌های اخیر، مهم‌ترین عرصه مؤثر در گسترش حوزه عمومی شهر و تأثیرگذارترین مکان برای نشر افکار عمومی بوده و یکی از ارزشمندترین نهادهایی است که همواره تأثیر غیرقابل‌انکاری بر کنش‌های اجتماعی بازیگران داشته و هرگز اهمیت خود را از دست نداده است. مکان‌های مذهبی دیگر نیز با تأثیری محدودتر، جزء مکان‌های سوم ثابت شهر بوده‌اند که این خود یکی از نشانه‌های جامعه مذهبی ایران است.

از سوی دیگر، بازار از زمان احداث تا امروز جزء عناصر اصلی ساختار شهر بوده است و یکی از باثبات‌ترین عناصر کالبدی شهر محسوب می‌شود که علی‌رغم به‌وجود آمدن تغییراتی در ماهیت تجاری آن، همچنان تأثیر غیرقابل‌انکاری بر ساختار اقتصادی و اجتماعی محیط اطراف خود دارد. مهم‌ترین فضایی که در ارتباط با بازار تعریف شده، سبزه‌میدان است که از گذشته تاکنون، همواره نقش یک مکان سوم کارآمد را ایفا می‌کند و مانند مسجد، فرم و عملکرد خود را تقریباً حفظ کرده است. سبزه‌میدان عرصه‌ای پویاست که با وجود تغییراتی اساسی در محیط اطراف آن، همچنان به‌عنوان یک مکان جمع‌شدن عمومی کارا عمل می‌کند. این تغییرات عبارت‌اند از: حذف عملکردهای مؤثری که در گذشته در اطراف آن وجود داشته است، تغییرات کالبدی عظیم و تخریب‌های گسترده در بدنه‌های اطراف، تغییر گروه‌های اجتماعی استفاده‌کننده غالب و جایگزینی بازنشستگان و سالمندان به‌جای خانواده‌ها.

تصویر ۲. زندگی اجتماعی عمومی پویا و غنی در سبزه‌میدان
منبع: نگارندگان

نکته دوم که از جدول ۵ قابل‌برداشت است و باید به آن توجه شود، مکان‌های سومی است که با توجه به دیدگاه الدنبرگ، دارای تمامی ویژگی‌های مکان‌های سوم هستند و البته از میان آن‌ها، آب‌انبارها و کافه‌ها دیگر وجود ندارند. زورخانه‌ها، قهوه‌خانه‌ها، فضای سبزه‌میدان، مغازه‌های بستنی و آبمیوه‌فروشی، لابی سینما، مراکز خرید، غذاخوری‌ها و رستوران‌ها، پایگاه‌های بسیج و فرهنگسراها عرصه‌هایی هستند که همه ویژگی‌های یک مکان سوم را دارند، اما در بعضی از آن‌ها تنش‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی خاصی نیز وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها قهوه‌خانه‌ها هستند.

مهم‌ترین ضعف این قهوه‌خانه‌ها، تبدیل‌شدن آن‌ها به فضاهایی جنسیتی است. به‌طور کلی، حضور جنس مؤنث در چنین مکانی، غیرقابل‌پذیرش و ناممکن است. تفکیک جنسیتی در مساجد نیز به چشم می‌خورد، اما دلیل آن، باورها و اعتقادات دینی است؛ در حالی که در قهوه‌خانه‌ها چنین توجیهی منطقی نیست؛ چراکه جنس مؤنث جدا نشده است، بلکه به‌طور کلی حذف شده است. کاستی دیگری که به‌شدت در این مکان‌ها به چشم می‌خورد، وجود بزه و ناهنجاری‌های اجتماعی است. رفتارهای آسیب‌زا مانند سیگارکشیدن و استفاده از مواد مخدر، شیوع بسیاری در این مکان‌ها دارند. نگاهی به ویژگی‌های محیطی این مکان‌ها نشان می‌دهد که علی‌رغم مشکلات و کاستی‌های عنوان‌شده، کیفیت بالای گفت‌وگوی جمعی، فرصت‌های موجود برای ایجاد یک گفت‌وگو، تأثیر زیاد مشتری‌های ثابت در مدیریت و کنترل فضا و میزان علاقه‌مندی افراد به مشارکت در گفت‌وگوها، بیشترین تأثیر را بر افزایش محبوبیت این مکان‌ها داشته‌اند. از سوی دیگر، این قهوه‌خانه‌ها به‌طور معمول مشتری‌هایی ثابت دارند و افرادی از گروه‌ها یا طبقات شغلی خاصی به آن‌ها مراجعه می‌کنند؛ برای مثال، قهوه‌خانه‌ای به قهوه‌خانه عاشق‌ها^۱ معروف است و نوازندگان در آن تجمع می‌کنند. به‌طور معمول، شهروندان می‌دانند که در صورت نیاز می‌توانند در هر ساعتی از روز، این نوازندگان را در این محل پیدا کنند یا برای مثال، قهوه‌خانه بناها بیشتر محل تجمع کسانی است که به شغل بنایی مشغول‌اند. به بیانی دیگر، این قهوه‌خانه‌ها تنها محل

۱. نوازندگان موسیقی سنتی ترکی

گذران اوقات فراغت نیستند، بلکه به‌نوعی محل کسب‌وکار اعضا و مشتری‌های ثابت نیز محسوب می‌شوند و این موضوع موجب شده است که به‌عنوان یک مکان سوم کارکرد خاصی داشته باشند.

علی‌رغم تنوعی که در مکان‌های سوم بررسی شد، مشاهده می‌شود که در محدوده سبزه‌میدان، تغییر چندانی حاصل نشده و تنها برخی از مکان‌ها حذف شده‌اند. بدین ترتیب، در عمل فضاهای تعریف‌شده در این محدوده در سه دوره بررسی شده یکسان‌اند و درحال حاضر، بارزترین مکان‌های سوم، محدوده سبزه‌میدان، مسجد جامع و خود فضای اصلی سبزه‌میدان هستند. به‌جز این دو مکان، تقریباً همه مکان‌های سومی که در این محدوده وجود داشتند، از بین رفته‌اند. از سوی دیگر، مرکزیت اجتماعی سبزه‌میدان نیز به‌شدت رو به افول است و طرح‌های شهری و تخریب‌های کالبدی ناشی از این طرح‌ها، وضعیت این محدوده را بدتر از پیش می‌کند. با توجه به تمامی مباحث مطرح‌شده، به‌نظر می‌رسد پتانسیل غیرقابل‌انکار مکان‌های سوم در راستای تعدیل جدایی‌گزینی‌های اجتماعی، اختلاط طبقات اجتماعی، رفع تبعیض جنسیتی و مهم‌تر از همه، ارتقای حیات مدنی و گسترش حوزه عمومی را می‌توان عامل محکمی برای حرکت مسئولان به‌سمت احیا و بازآفرینی این مکان‌ها، کنترل آسیب‌های اجتماعی آن‌ها در راستای افزایش کنش‌های مثبت اجتماعی شهروندان، گسترش فضاهای گفت‌وگو و تبادل نظر و در نتیجه، توسعه حوزه عمومی به‌شمار آورد.

تصویر ۳. تخریب‌های کالبدی ضلع شمالی سبزه‌میدان

منبع: نگارندگان

منابع

۱. تکمیل همایون، ناصر ۱۳۷۹: تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران، جلد الف از آغاز تا دارالخلافه ناصری (تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی)
۲. آزاد ارمکی، تقی ۱۳۸۴: پاتوق و مدرنیته ایرانی (تهران: لوح فکر)
۳. سلطانی، رامین ۱۳۷۹: تاریخ زنجان (زنجان: نیکان)
۴. گیدنز، آنتونی ۱۳۷۶: جامعه‌شناسی. ترجمه منوچهر صبوری؛ تهران: نشر نی.
۵. ارنست، هانا ۱۳۹۰: وضع بشری، ترجمه مسعود علیا؛ تهران: ققنوس
6. Arendt, H., 2011, **Human Condition**, Translated by: M. Oliya, Ghoghnu Press, Tehran. (In Persian)
7. Armaki, A. T., 2006, **Hangout and Iranian Modernity**, Loh-e-fekr Press, Tehran. (In Persian)
8. Blumer, H., 1969, **Symbolic Interactionism: Perspective and Methods**, University of California, Berkeley and Los Angeles.
9. Blume, L., and Durlauf, S., 2002, **Equilibrium Concepts For Social Interaction Models**, Research Supported by National Science Foundation and the John D. and Catherine T. MacArthur Foundation, Department of Economics, Uris Hall, Cornell University, New York.
10. Brill, M., 2001, **Problems with Mistaking Community Life for Public Life**, Journal of Places, Vol. 14, No. 2, PP. 48–55.
11. Calhoun, C., 1992, **Habermas and the Public Sphere**, MIT press, Massachusetts.

12. Cheang, M., 2002, **Older Adults' Frequent Visits to a Fast-Food Restaurant: Nonobligatory Social Interaction and the Significance of Play in a "Third Place"**, Journal of Aging Studies, Vol. 16, No. 3, PP. 303–321.
13. Cicerchia, A., 1996, **Indicators For the Measurement of the Quality of Urban Life: What is the Appropriate Territorial Dimension**, Social Indicators Research, Vol. 39, No. 3, PP. 321–358.
14. Fischer, C., 1984, **The Urban Experience**, Harcourt Brace Jovanovitch Press, New York.
15. Giddens, A., 1989, **Sociology**, Translated by: M. Saburi, Ney Press, Tehran. (*In Persian*)
16. Gleave, E., Welser, H. T., Lento, T. M., and Smith, M. A., 2009, **A Conceptual and Operational Definition of 'Social Role' in Online Community**, Proceedings of the 42nd Hawaii International Conference on System, Hawaii.
17. Goffman, E., 1963, **Behavior in Public Spaces**, Free Press, New York.
18. Goffman, E., 1981, **Forms of Talk**, University of Pennsylvania, Philadelphia.
19. Goffman, E., 1971, **Relations in Public: Micro Studies of the Public Order**, Allen lane, London.
20. Goffman, E., 1969, **The Presentation of Self in Everyday Life**, Penguin, Harmondsworth.
21. Habermas, J., 1991, **The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society**, MIT Press, Massachusetts.
22. Harvey, D., 1989, **The Urban Experience**, Blackwell, Oxford.
23. Hickman, P., 2010, **Neighborhood Infrastructure, 'Third Places' and Patterns of Social Interaction**, Center for Regional Economic and Social Research, Sheffield Hallam University, UK, Research Paper NO.2, Sheffield.
24. Hodayun, T. N., 2001, **Socio-cultural History of Tehran**, Cultural Studies Press, Tehran. (*In Persian*)
25. Jacobs, J., 1961, **The Death and Life of Great American Cities**, Random House, New York.
26. Karlan, D. S., 2007, **Social Connections and Group Banking**, Journal of the Economic, Vol. 117, No. 6, PP. F52–F84.
27. Laurier, E., and Philo, C., 2008, **The Cappuccino Community: Cafés and Civic Life in the Contemporary City**, Economic and Social Research Council (ESRC) Research Project, University of Glasgow, Glasgow.
28. Lii, D. T., 1998, **Social Spheres and Public Life: A Structural Origin**, Journal of Theory, Culture and Society, Vol. 15, No. 2, PP. 115–135.
29. Lofland, L. H., 1973, **A World of Strangers: Order and Action in Urban Public Space**, New York Press, New York.
30. Lofland, L. H., 1989, **Social Life in the Public Realm**, Journal of Contemporary Ethnography, Vol. 17, No. 4, PP. 453–482.
31. Lynch, K. A., 2010, **Social Provisions and the Life of Civil Society in Europe: Rethinking Public and Private**, Journal of Urban History, Vol. 36, No. 4, PP. 285–299.
32. Moks, V., 1996, **From Max Weber: Essays in Sociology**, Translated by: Hasan Chavoshiyan, Markaz Press, Tehran. (*In Persian*)
33. Mehta, V., and Bosson, J. K., 2010, **Third Places and the Social Life of Streets**, Journal of Environment and Behavior, Vol. 42, No. 6, PP. 779–805.
34. Miller, G. A., 2006, **Language and Communication**, McGraw-Hill, New York.
35. Montgomery, J., 2006, **Community Strengthening Through Urban Sociability**, Urban Cultures Ltd.
36. Mumford, L., 1961, **The City in History, Its Origins, Its Transformation and Its Prospects**, New York Press, New York.
37. Musterd, S., 2005, **Social and Ethnic Segregation in Europe: Levels, Causes, and Effects**, Journal of Urban Affairs, 27, Vol. 27, No. 6, PP. 331–348.

38. Oldenburg, R., 2002, **Celebrating the Third Place: Inspiring Stories about the “Great Good Places” at the Heart of Our Communities**, Da Capo press, Massachusetts.
39. Oldenburg, R., 1997, **Our Vanishing Third Places**, Planning Commissioners Journal, Vol. 25, No. 4, PP. 6–10.
40. Oldenburg, R., 1999, **The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and Other Hangouts at the Heart of a Community**, Marlowe and Company, Washington.
41. Park, R., 1974, **The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment**, University of Chicago, Chicago and London.
42. Porta, S., 1999, **The Community and Public Spaces: Ecological Thinking, Mobility and Social Life in the Open Spaces of the City of the Future**, Futures, Vol. 31, No. 5, PP. 437–456.
43. Rosenbaum, M. S., 2007, **A Cup of Coffee With a Dash of Love: An Investigation of Commercial Social Support and Third-Place Attachment**, Journal of Service Research, Vol. 10, No. 1, PP. 43–59.
44. Rosenbaum, M. S., 2006, **Exploring the Social Supportive Role of Third Places in Consumers' Lives**, Journal of Service Research, Vol. 9, No. 1, PP. 59–72.
45. Schmittm, R. B., 2000, **Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement**, EuReporting Working Paper No.14, European Commission.
46. Sandelands, L. E., 1995, **The Idea of Social Life**, Journal of Philosophy of The Social Sciences, Vol. 25, No. 2, PP. 147–179.
47. Sandelands, L. E., 2003, **Thinking About Social Life**, University Press of America Inc, Lanham.
48. Senese, J. D., 1997, **Applied methods in criminal justice**, Nelson-Hall, Chicago.
49. Soltani, R., 2001, **Zanjan History**, Nikan Press, Zanjan. (*In Persian*)
50. Sun, C., 2010, **The Role Third Places Play in Facilitating Acculturation For International Students in the U.S**, A Thesis Presented to the Faculty of California State University, Berkeley.
51. Takmil Homayoun, N., 200, **Social and Cultural History of Tehran, first part: from the beginning of Naseri capital**, cultural studies office, Tehran.
52. Warner, W. L., 1963, **Yankee City, New Haven**, Yale University press, New Haven.
53. Weber, M., 1978, **Economy and Society**, University of California, Berkeley.
54. Whyte, W. F., 1993, **Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum**, University of Chicago press, Chicago.